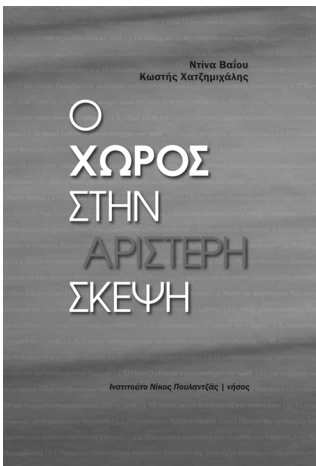

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

Ντίνα Βαΐου, Κωστής Χατζημιχάλης, *Ο Χώρος στην αριστερή σκέψη*, Αθήνα: 2012, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς | νήσος

Ελένη Πορτάλιου¹

Το ομώνυμο βιβλίο της Ντίνας Βαΐου και του Κωστή Χατζημιχάλη «επιχειρεί ένα είδος συνθετικής αριστερής ιστοριογραφίας», σύμφωνα με τη διατύπωση των συγγραφέων του. Η εξαντλητική και επιτυχής προσέγγιση αυτού του στόχου το καθιστά βιβλίο αναφοράς, καταρχήν για την επιστημονική κοινότητα στους τομείς της γεωγραφίας, της κοινωνιολογίας της πόλης, της πολεοδομίας, της χωροταξίας, αλλά και της αρχιτεκτονικής και του αστικού σχεδιασμού, και στη συνέχεια για τις επιστήμες που έχουν αντικείμενο τη μελέτη των ανθρώπινων κοινωνιών. Θα προσεγγίσω την ύλη του ως αναγνώστρια, εστιάζοντας στη δική μου κατανόηση βασικών στοιχείων που το συγκροτούν, χωρίς φυσικά να επιχειρώ ένα οδηγό ανάγνωσης. Το βιβλίο συγκροτείται σε 4 Σεμινάρια που καλύπτουν 4 ιστορικές περιόδους.

Η πρώτη περίοδος αναφέρεται στους κλασικούς του μαρξισμού Μαρξ και Ένγκελς που, αν και «δίνουν ελάχιστη σημασία στη γεωγραφία ως επιστήμη», αναφέρονται σε θέματα που την αφορούν, όπως στην καπιταλιστική πόλη, στο ζήτημα της κατοικίας, στη γεωγραφία του ιμπεριαλισμού και της παγκόσμιας οικονομίας του κεφαλαίου, κυρίως όμως στην ιδιοκτησία της γης, στην αντίθεση πόλης-υπαίθρου και στη γαιοπρόσοδο, που «αποτελεί κεντρική έν-

νοια στην κλασική μαρξιστική θεωρία για την προσέγγιση της τιμής της γης».

Με ορισμένες αναφορές στον Λένιν και στην πάντα πρωτότυπη και ριζοσπαστική σκέψη της Λούξεμπουργκ, οι συγγραφείς εστιάζουν στην αναρχική σκέψη στα θέματα χώρου: στον ρώσο γεωγράφο Πέτερ Κροπότκιν, στο γεωγράφο κομμουνάρο Ελιζέ Ρεκλύ, στην Παρισινή Κομμούνα και στους Ισπανούς αναρχοσυνδικαλιστές. Αξίζει να τους μελετήσουμε σήμερα, που όχι μόνο έχει αμφισβητηθεί εκ βάθρων το πρότυπο παραγωγής και κατανάλωσης και η χωρική οργάνωση της καπιταλιστικής ανάπτυξης αλλά, επίσης, μέσα από επίκαιρες διαδικασίες αλληλέγγυας κοινωνικής οικονομίας, αναδύονται, εντοπισμένες χωρικά, συνεταιριστικές μορφές κάλυψης βασικών κοινωνικών αναγκών.

Περνώντας από τους ουτοπιστές σοσιαλιστές, τις υλίστριες φεμινίστριες και τους αποπολεοδομιστές, ρεύματα που ενθέτουν χωρικά τη συλλογική οργάνωση της καθημερινής ζωής, το 1ο Σεμινάριο, δηλαδή η ιστορική περίοδος των κλασικών, καταλήγει στον Αντόνιο Γκράμσι. Στο έργο του κομμουνιστή διανοητή και ιδρυτή του ΙΚΚ, που πέθανε στη φυλακή, πραγματώνεται μια ιδανική σχέση του μαρξισμού με τη χωρική οργάνωση σε 5 σημεία, τα οποία μεταφέρω εδώ από το βιβλίο, γιατί αναδεικνύουν τόσο τη δυνατότητα καθοριστικής συμ-

¹ Καθηγήτρια ΕΜΠ.

βολής της μαρξιστικής θεωρίας στην αριστερή σκέψη για το χώρο όσο και την εξαιρετικής ευρύτητας συμβολή των επιστημών του χώρου στη μαρξιστική προβληματική. Οι πέντε κατηγορίες αναλύσεων του Γκράμσι αφορούν: «στις πολύ αναλυτικές περιγραφές χωροκοινωνικών προβλημάτων στην Ιταλία της δεκαετίας του 1920», «στην εθνική και χωρική εδαφική ιδιαιτερότητα του καπιταλισμού», «στη σημασία της κοινωνίας των πολιτών και της έννοιας του πολιτικού», «στην εισαγωγή της έννοιας της ηγεμονίας» και «τέλος, στην πολιτική, οικονομική, ιδεολογική αλλά και εδαφική συγκρότηση του εθνικού κράτους».

Ο Γκράμσι μάς εισάγει στο 2ο και 3ο Σεμινάριο και στις εξαιρετικά γόνιμες δεκαετίες 1960, 1970 και τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1980, έχοντας αρχίσει τον προβληματισμό «για ένα ιστορικό και γεωγραφικό υλισμό, που συνέχισαν αργότερα ο Νίκος Πουλαντζάς, ο Henri Lefebvre, ο David Harvey και άλλοι/ες». Την περίοδο αυτή όλες οι κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες αναδιαρθρώθηκαν εκ βάθρων υπό το φως των παγκόσμιων επαναστατικών διαδικασιών, πράγμα που επιβεβαιώνει ότι η επιστήμη ως κοινωνική κατασκευή επωάζεται στα κοινωνικά και πολιτικά συμφραζόμενα ή/και συμβάλλει στη διατύπωση και κατανόησή τους.

Μια επαναστατική τομή χαρακτηρίζει τις αριστερές προσεγγίσεις του χώρου αυτή την περίοδο. Ο Νίκος Πουλαντζάς τοποθετείται κριτικά «στον περιθωριακό ρόλο που είχε προσδώσει η μαρξιστική έρευνα μέχρι το 1970 στις μεταλλαγές του χώρου και του χρόνου» και διατυπώνει τη θέση ότι «οι μεταλλαγές των χωροχρονικών μητρών αναφέρονται στην υλικότητα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, τις δομές του κράτους, των πρακτικών και τεχνικών της καπιταλιστικής οικονομικής, πολιτικής και ιδεολογικής εξουσίας». Το αντικείμενο, βέβαια, του Πουλαντζά δεν είναι ο χώρος. Όμως, με

τις προσεγγίσεις του για το κράτος και το κεφάλαιο, τα νέα κοινωνικά κινήματα που αναπτύσσονται στη σφαίρα της αναπαραγωγής, καθώς και με τη στρατηγική του δημοκρατικού δρόμου, ελευθερώνει το πεδίο συνάντησης του μαρξισμού με την αριστερή σκέψη για το χώρο.

Στις επαναστατικές δεκαετίες που αναφερθήκαμε δημιουργούνται τα μνημειώδη έργα του Henri Lefebvre, κομμουνιστή φιλόσοφου και ένθερμου υποστηρικτή του γαλλικού Μάη, ως συνέχεια της θεωρητικής του παραγωγής των προηγούμενων χρόνων, έργα που αφορούν στην καθημερινή ζωή, τη σχέση της μαρξιστικής σκέψης με την πόλη, το δικαίωμα στην πόλη και την παραγωγή του χώρου. Η τριμερής διαλεκτική του Lefebvre για την προσέγγιση μιας κοινωνικής θεωρίας του χώρου, που περιλαμβάνει τις κοινωνικές πρακτικές και τον υλικό χώρο, τις αναπαραστάσεις του χώρου και τους χώρους της αναπαράστασης και το λόγο για το χώρο, παραμένει πάντα ακρογωνιαίος λίθος στην κατανόηση του χώρου και την ερμηνεία των χωρικών αλλαγών, τόσο από την πλευρά της εξουσίας όσο και των κυριαρχούμενων τάξεων.

Τα κοινωνικά κινήματα πόλης και οι παρεμβάσεις του κοινωνικού κράτους στη σφαίρα της κοινωνικής αναπαραγωγής και της συλλογικής κατανάλωσης αποκτούν θεωρητικό έρεισμα και φέρνουν στο προσκήνιο το έργο του Manuel Castells, ιδιαίτερα το *Η πόλη και οι αποκάτω*, με το οποίο ο συγγραφέας του επιχειρεί, πλην των θεωρητικών διατυπώσεων, μια πολιτική σύγκλιση με τις θέσεις του Πουλαντζά για το δημοκρατικό δρόμο στο σοσιαλισμό.

Στα κινήματα που έλαμψαν τον Μάη του 1968 περιλαμβάνονται οι καταστασιακοί με ριζοσπαστικές προσεγγίσεις της καθημερινής ζωής, του χώρου, του θεάματος και των τεχνών και εξίσου ανατρεπτικές πρακτικές.

Στο πεδίο των γόνιμων συγκλίσεων αλλά και αντιπαραθέσεων «των χρυ-

σών δεκαετιών για την αριστερή και ειδικά τη μαρξιστική προβληματική για τις πόλεις και τις περιφέρειες και έμμεσα για το χώρο» πραγματοποιείται η συνάντηση αυτής της προβληματικής με τη σχολή των Annales και «τον ιστορικό και γεωγραφικό υλισμό» του Φερνάν Μπρωντέλ, σύμφωνα με τη διατύπωση του Hobsbawm. Στα σημαντικά έργα του *Η γραμματική των πολιτισμών* και, κυρίως, *Η Μεσόγειος* αναπτύσσονται, σύμφωνα με τη συμπύκνωση των συγγραφέων του βιβλίου που παρουσιάζουμε, τρία βασικά σημεία: «Από την καθημερινή ζωή στην κοσμο-οικονομία και ξανά στην καθημερινή ζωή», «Η εδαφική οικονομία και η οικονομία των πόλεων», «Ο χρόνος και ο χώρος ως κοινωνικές κατασκευές, με βαθιές δομές και συνέχειες».

Οι πόλεις είναι σημαντικό επίδικο των «χρυσών δεκαετιών» όπως και τα συναφή θέματα της αστικοποίησης, των χωρο-κοινωνικών διαχωρισμών, της ρύθμισης του χώρου, των ιστορικών κέντρων και των αναπλάσεων. Ταυτόχρονα, η αριστερή σκέψη για το χώρο επεκτείνεται στις διευρυμένες χωρικές επικράτειες των περιφερειών και της άνισης ανάπτυξης που τις χαρακτηρίζει, καθώς και του γεωγραφικού καταμερισμού της εργασίας, δηλαδή σε θεματικές οι οποίες πιστοποιούν την τεράστια σημασία της χωρικής ανάλυσης για την κατανόηση των διαδικασιών συσσώρευσης του κεφαλαίου σε τοπική, περιφερειακή, εθνική και διεθνή κλίμακα (Ernest Mandel, Stuart Holland, Alain Lipietz, και άλλοι/ες).

Αυτή την περίοδο των νέων κοινωνικών κινήματων επανεμφανίζεται δυναμικά το ιστορικό αλλά ανανεωμένο φεμινιστικό κίνημα, δρώντας καταλυτικά στη συγκρότηση φεμινιστικών προσεγγίσεων του χώρου. Ασκεί κριτική στις άφυλες προσεγγίσεις, που λειτουργούν αποκρυπτικά ως προς τις πολλαπλές ταυτότητες των υποκειμένων στα οποία αναφέρεται η μαρξιστική προβληματική για το χώρο. Μια

πλούσια θεωρητική παραγωγή και ένα πλήθος εκδόσεων πολιορκούν το κάστρο της αριστερής σκέψης για να επιβάλουν την έμφυλη προσέγγιση του χώρου σε αντικείμενα που κατεξοχήν ορίζονται από το φύλο, όπως η συλλογική κατανάλωση, η κατοικία και ο δημόσιος χώρος της πόλης.

Το 1973 ο David Harvey, ήδη καταξιωμένος ως φιλελεύθερος θετικιστής γεωγράφος, ξεκινά με το βιβλίο του *Social Justice and the City* μια νέα πορεία στην αριστερή θεωρία για το χώρο, η οποία θα αποδειχθεί εξαιρετικά δημιουργική και παραγωγική και θα ασκήσει πολύ μεγάλη επιρροή μέχρι σήμερα. Τα αντικείμενα που επεξεργάζεται εν πολλοίς συμπίπτουν με βασικά θέματα της μαρξιστικής ανάλυσης του καπιταλισμού, τα οποία επανασυνθέτει εισάγοντας τη χωρική διάσταση.

Η δεκαετία του 1970 χαρακτηρίζεται, επίσης, από την παρουσία της Dorren Massey και τη σημαντική και καθοριστική συμβολή της στη γεωγραφία που επηρέασε σημαντικά την αριστερή σκέψη και αναγνωρίστηκε με την απονομή στην ίδια του Νόμπελ της Γεωγραφίας. Οι σχέσεις παραγωγής, οι κοινωνικές σχέσεις και οι ταξικές συγκρούσεις εμπεριέχουν και εμπεριέχονται, κατά τη Massey, σε χωρικές σχέσεις. Σημαντική είναι και η συμβολή της στην εισαγωγή της οπτικής του φύλου στη μελέτη του τόπου και του χώρου με το έργο της *Space, place and gender*. Το πιο πρόσφατο έργο της *For space* υποστηρίζει τη σημασία του χώρου, την πρωτοκαθεδρία του απέναντι στο χρόνο καθώς και την εντοπιότητα που υποστασιοποιεί τις παγκόσμιες χωρικές αλλαγές.

Το Σεμινάριο 4 αρχίζει χρονικά όταν η επαναστατική ένταση των θεωρητικών αναζητήσεων για το χώρο έχει κοπάσει και οι μεγάλες αφηγήσεις, επικίνδυνες πολιτικά αν και αντιφατικές, θεωρούνται ξεπερασμένες, στο πλαίσιο ενός περιρρέοντος σχετικισμού που συμπλέει με την άνοδο του νεοφιλελευθε-

ρισμού και την κυριαρχία του ατομικού και του ιδιωτικού απέναντι στο συλλογικό και το δημόσιο. Η κρίση του μαρξισμού είχε ήδη διακηρυχθεί από τους μαρξιστές και ο κριτικός μαρξισμός είχε ανοίξει τα φτερά του. Όμως, παρότι ο νεκρός ανύπαρκτος σοσιαλισμός, του οποίου ο θάνατος συμπυκνώθηκε συμβολικά το 1989, δεν ήταν συγγενής μας, η πτώση του σηματοδοτεί την πολιτική υποχώρηση όλων των εκδοχών της αριστεράς παγκόσμια. Η ανάκαμψη θα αρχίσει από την κοινωνία, στα τέλη της δεκαετίας του 1990, όταν ο νεοφιλελευθερισμός έχει φέρει στο προσκήνιο της ιστορίας τους νέους παρίες της παγκόσμιας κυριαρχίας του κεφαλαίου κι όταν το αντιπαγκοσμιοποιητικό κίνημα θα επιχειρήσει να βάλει τέλος στα πέτρινα χρόνια.

«Μεταξύ άλλων, και για τα ζητήματα του χώρου διαμορφώνεται ένα αρνητικό πλαίσιο για αριστερό προβληματισμό, τουλάχιστον με τους όρους που είχε αναπτυχθεί έως τότε, αλλά και νέες προκλήσεις και αιτήματα επανπροσδιορισμού» διαπιστώνουν οι συγγραφείς του Χώρου στην αριστερή σκέψη. Η λεγόμενη πολιτισμική στροφή αναδεικνύει σημαντικά λανθάνοντα ζητήματα, τα οποία αφορούν στις επιστήμες του χώρου αλλά και μια σχετική αποστασιοποίηση από τις μεγάλες ανισότητες και τις εκμεταλλευτικές σχέσεις που τέμνουν κάθετα τις οριζόντιες κοινωνικές διαστρωματώσεις. Στο πλαίσιο αυτού που αποκαλείται αριστερή σκέψη για το χώρο, συγγραφείς όπως ο Edward Soja, ο David Harvey, η Sharon Zukin, ο Neil Smith, ο Mike Davis, ο Edward Said, ο Homi Bhabha, η Maria Todorova, η Judith Butler και άλλοι/ες, προσεγγίζουν νέα χωρικά αντικείμενα, διευρύνοντας με τρόπο καταλυτικό τις θεματικές της αριστερής σκέψης. Την περίοδο αυτή το έργο του Φουκώ, που είχε ήδη ανοίξει νέους ορίζοντες στα θέματα της εξουσίας και της βιοεξουσίας, γίνεται επίκαιρο και επηρεάζει τις προβληματικές για το χώρο.

Θα τελειώσω με ορισμένες γενικού χαρακτήρα παρατηρήσεις. Η ιστοριογραφία της αριστερής σκέψης για το χώρο των συγγραφέων δεν αναζητεί και, άλλωστε, δεν διαπιστώνει μια εξελικτική διαδικασία αλλά μια αντιφατική, σε σχέση με το πριν και το μετά, πορεία των επιστημόνων και θεωρητικών του χώρου, που κινούνται στο ευρύχωρο πλαίσιο της πληθυντικής αριστεράς. Παρότι αδογματίστοι, οι συγγραφείς κάνουν αυστηρές επιλογές ως προς τα ρεύματα σκέψης που μπορούν να συμβιώσουν στο βιβλίο. Η φαινομενικά λιτή εξαγγελία της εισαγωγής και ταυτόχρονα αναφορά στις πηγές («Ας κρατήσουμε προς το παρόν την υπόθεση/θέση ότι οι κοινωνίες μέσω συγκεκριμένων, συχνά συγκρουσιακών σχέσεων δημιουργούν όχι μόνο την ιστορία τους αλλά και τους χώρους τους, σε συνθήκες όμως που δεν τις έχουν επιλέξει οι ίδιες») μπορεί να θεωρηθεί οδηγός για τον ορισμό και τη συγγένεια των επιλογών του βιβλίου.

Το βιβλίο *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη* θα μπορούσε να διαβαστεί και ως ιστοριογραφία των έμφυλων προσεγγίσεων του χώρου, των κοινωνικών κινημάτων, των μαρξιστικών ρευμάτων, των μεταβλητών γεωγραφιών του παγκόσμιου καταμερισμού εργασίας και της άνισης ανάπτυξης ή των βασικών αριστερών θεωριών κατά χωρικό αντικείμενο. Πρωτίστως, όμως, αποτελεί ένα συνθετικό εγχείρημα, που αναδεικνύει την αλληλοπλοκή όλων των παραγόντων οι οποίοι συνθέτουν τα χωρικά αντικείμενα.

Η αναφορά μου σε συγκεκριμένους, διακεκριμένους και διακεκριμένες θεωρητικούς του χώρου δεν υποδηλώνει, σε καμία περίπτωση, ότι η ιστορία είναι αφήγηση της δράσης των μεγάλων ανδρών και γυναικών. Έγινε για την οικονομία της παρουσίας ενός ενιαίου έργου που συντίθεται από ένα σύνολο παραγόντων και προσώπων και στο οποίο οι επώνυμες αναφορές λειτουργούν ως οδοδείκτες.